

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

На правах рукопису

Гнатенко Людмила Анатоліївна

**Староукраїнський правопис
останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст.
у зв'язку з проблемою
другого південнослов'янського
графіко-орфографічного впливу
(Букви на позначення голосних звуків)**

Спеціальність: 10. 02. 01 – українська мова

**Автореферат дисертації
на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук**

Київ 1997

899.161.2

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00760686 (X)

Дисертація є рукописом.

Роботу виконано у Відділі історії та граматики української мови Інституту української мови НАН України.

Науковий керівник – член-кореспондент НАН України
доктор філологічних наук професор
В.В. Німчук

Офіційні опоненти – доктор філологічних наук професор
М.М. Пешак
кандидат філологічних наук доцент
К.С. Симонова

Провідна установа – Український державний педагогічний
університет ім. М.П. Драгоманова

Захист відбудеться 12 лютого 1997 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої ради Д.01.94.01 для захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук при Інституті української мови НАН України (252001, Київ-1, вул. Грушевського, 4).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту української мови НАН України.

Автореферат розіслано « 5 » січня 1997 р.

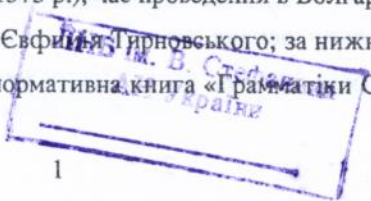
Вчений секретар
спеціалізованої ради
кандидат філологічних наук

Л.М. Береговенко

Актуальність дослідження. Правописна система кожної літературної мови виробляється поступово і досить повільно змінюється. Шлях становлення українського правопису був довготривалим та складним. Формування орфографічної системи нової української літературної мови порівняно добре вивчене. Історія ж давньої графіко-правописної системи є однією з найменш досліджених ділянок вітчизняної лінгвістики. З огляду на це вивчення становлення староукраїнського орфографічного узусу й опрацювання норм давнього правопису є *актуальною проблемою* сучасної науки. Дослідження еволюції старої орфографічної системи сприятиме глибшому розумінню сучасного українського правопису, а також фонетичних і фонетико-орфографічних процесів, що відбувалися в українській мові протягом століть і фіксувалися в писемних пам'ятках.

Староукраїнська орфографія досі вивчалася нерегулярно, зокрема у вступних дослідженнях до видань текстів усереї "Пам'ятки української мови". Питання другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу на староукраїнський правопис також не досліджувалися ґрунтовно. Лише деякі його аспекти висвітлені в історичних студіях та в окремих роботах з історії української мови таких вчених, як Л. Веневцева, В. Греченко-Журавська, П. Житецький, Л. Коломієць, А. Кримський, А. Москаленко, В. Німчук, І. Огієнко, П. Плющ, М. Станівський, Ф. Ткач, І. Чепіга, В. Ярошенко та ін.

Об'єктом дисертаційної студії є правопис українських конфесійних та світських ділових (актових) пам'яток останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. За хронологічні межі дослідження взято дві визначні події в історії слов'янської філології: за верхню межу – останню чверть XIV ст. (1375 р.), час проведення в Болгарії графіко-орфографічної реформи Євфимія Тирновського; за нижню – 1619-й рік, коли в світ вийшла нормативна книга «Грамматіки Славенския

правильное Свнтагма» українського вченого Мелетія Смотрицького. Нижня межа дослідження обумовлена тим, що після виходу цієї праці, в якій було здійснено кодифікацію церковнослов'янської мови східнослов'янської (власне української) редакції, орфографія текстів, писаних церковнослов'янською та староукраїнською мовами, поступово усталилася.

Мета роботи. Провести порівняльно-історичне та статистичне дослідження становлення староукраїнського графіко-орфографічного узусу останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. в передачі голосних звуків у зв'язку з другим південнослов'янським впливом.

У дисертації особлива увага спрямовується на розв'язання таких завдань:

1) Простежити традиційні елементи давньоукраїнського узусу XI – XIII ст. і нові явища в староукраїнському правописі останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. в передачі голосних звуків.

2) У світлі досягнень славістики з'ясувати особливості графіко-орфографічної реформи Євфимія Тирновського останньої чверті XIV ст. та уточнити зміст поняття "другий південнослов'янський графіко-орфографічний вплив".

3) Показати взаємодію двох правописних систем: давньоукраїнської та південнослов'янської.

4) Простежити кодифікацію староукраїнського орфографічного узусу в системі правил вживання букв на позначення голосних звуків, здійснену в спеціальних розділах граматик Л. Зизанія (1596 р.) та М. Смотрицького (1619 р.).

5) Визначити південнослов'янські правописні орфограми, закріплені в граматичних працях Л. Зизанія та М. Смотрицького.

Джерельну основу дисертації складає матеріал, зібраний із староукраїнських пам'яток другої половини XIV – першої чверті XVII ст.,

конфесійного та ділового письменства. Довелося частково вивчати й правопис текстів XI – XIII ст., оскільки досі з орфографії цієї доби немає синтетичних праць. Дослідження провадилося на оригінальних текстах, а також на факсиміле та фотокопіях, «оскільки такий матеріал більш надійний у графіко-орфографічному відношенні»*. Переважно досліджувалися рукописні та стародруковані пам'ятки з фондів Інституту рукописів та Інституту книги (відділ стародруків та рідкісних видань) Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Обстежено чотири грамоти XV ст. з Центрального державного історичного архіву України в м.Києві. Значна частина джерел ділового письменства другої половини XIV – XV ст., що зберігаються в інших книгосховищах України, а також у Росії та Польщі, вивчалася за фотокопіями з видань: І. Каманіна (1899 р.), О. Петрова (1930 р.), М. Пещак (1974 р.), В. Русанівського (1965 р.), О. Соболевського і С. Пташицького (1903 р.), І. Срезневського (1898 р.). Граматичні праці Л. Зизанія і М. Смотрицького досліджувалися за факсимільними виданнями, здійсненими В. Німчуком (1979 р., 1980 р.).

Список опрацьованих джерел налічує понад 120 позицій. Прослідковано правопис близько 40 тисяч словоформ.

Значна частина рукописних джерел уводиться до наукового обігу вперше.

У дисертації використані описово-історичний, порівняльно-історичний та статистичний методи дослідження. Статистична методика дослідження дозволяє простежити на хронологічних зрізах тенденцію взаємодії в староукраїнській орфографії двох правописних систем: давньоукраїнської та південнослов'янської.

---

* Гаєронов Н.Ф. История графики восточнославянских языков /Автореферат дис. на соиск. уч. ст. канд. филолог. наук. — Одесса, 1971. — С.3.

Статистичне дослідження здійснювалося на великих частинах текстів (глави, розділи) конфесійних пам'яток та суцільно – на актових джерелах.

Наукова новизна. У дисертації вперше на широкому фактичному матеріалі цілісно й системно в порівняльно-історичному та статистичному аспектах досліджується становлення староукраїнського узусу в системі позначення вокалізму від останньої чверті XIV ст. – до першої чверті XVII ст. на основі взаємодії двох правописних систем: давньоукраїнської та південнослов'янської.

Теоретичне й практичне значення. Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що в дисертації показано шляхи й межі взаємодії орфографічних систем генетично споріднених мов близьких культурних ареалів.

Результати проведеного дослідження можуть бути використані при написанні синтетичних праць з історії української графіки та орфографії, історичної фонології, у вузівських курсах з історичної граматики української мови, історії української літературної мови, а також в окремому спецкурсі з історії українського правопису.

Вони будуть корисні археографам при описі староукраїнських текстів, допоможуть за графіко-орфографічними особливостями ідентифікувати писемні пам'ятки – час і місце створення їх та ін. Окремі положення дисертації можуть бути використані при публікації пам'яток. Фактичний матеріал дисертації сигналізуватиме укладачам словників староукраїнської мови про наявність у писемних пам'ятках конкретних лексем.

Апробація роботи. Окремі розділи й дисертація в цілому обговорювалися на засіданні Відділу історії та граматики української мови Інституту української мови НАН України. Деякі теоретичні положення, а також практичні результати були викладені на

всеукраїнських конференціях: "Писемні пам'ятки східнослов'янськими мовами XI – XVIII ст. (м.Слов'янськ, 1993; м.Чернігів, 1995; м.Умань, 1996); "Мовна дійсність в Україні: Проблеми і перспективи" (м.Вінниця, 1994). Зміст дисертації відображено в шести публікаціях.

На захист виносяться такі положення:

1) У староукраїнському письменстві другий південнослов'янський графіко-орфографічний вплив у вживанні букв на позначення голосних звуків відбивався безпосередньо й виразно лише в конфесійних пам'ятках, досягнувши кульмінації в середині – другій половині XVI ст., поступово згасаючи в кінці XVI – початку XVII ст. Проте він протягом досліджуваного періоду не зробив генералізуючого впливу на наш традиційний правопис.

2) Орфографія конфесійних пам'яток останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. складається з орфограм давньоукраїнських, нових староукраїнських (напрацьованих у XIV – XV ст. і закріплених у XVI ст.) та південнослов'янських.

3) Правописна система староукраїнської ділової писемності, ґрунтуючись на давньоукраїнському узусі, розвивалася протягом останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. майже незалежно від іноземного впливу. Другий південнослов'янський вплив спричинив лише часткові зміни в графічній системі.

4) До кінця XVI – початку XVII ст. в староукраїнському правописі на позначення голосних звуків склався загальний графіко-орфографічний узус із спільними та специфічними елементами для конфесійного й ділового письменства.

5) У ґраматиках Л. Зизанія (1596 р.) та особливо М. Смотрицького (1619 р.) здійснено кодифікацію правил староукраїнського узусу в передачі голосних звуків, які склалися переважно на кінець XVI – початок XVII ст. саме в конфесійній літературі, але в них знайшли

місце й правила, вироблені в світському письменстві. У граматиках також були закріплені й окремі південнослов'янські правописні норми XIV – XV ст.

б) У лінгвістичних студіях термін *"другий південнослов'янський вплив"* доцільно вживати з уточненням – *"другий південнослов'янський графіко-орфографічний вплив"*.

Структура роботи. Дисертація складається з вступу, двох розділів і висновків. У додатку подаються статистичні таблиці, списки скорочень (назв використаних джерел, назв книгосховищ, основної використаної літератури, слів) та ілюстрації.

Зміст роботи

У *"Вступі"* обґрунтовується актуальність теми дослідження, визначаються мета і завдання роботи, розкривається наукова новизна, теоретичне й практичне значення, методи дослідження, характеризується джерельна основа, формулюються положення, які виносяться на захист.

У першому розділі *"Другий південнослов'янський графіко-орфографічний вплив у середньовічній східнослов'янській писемності та проблема його вивчення в славистиці"*, зазначається, що давній український правопис зазнав двох впливів південнослов'янської орфографії. Перший – пов'язаний з діяльністю першовчителів слов'ян Кирила (Костянтина) Філософа та Мефодія, єпископа Моравського (тривав до кінця XI – початку XII ст.). Другий – пов'язаний із реформаторським культурно-освітнім рухом XIV ст., започаткованим на Афоні й поширеним у православних країнах на Балканах та безпосередньо з орфографічною реформою тирновського патріарха Євфимія, здійсненою в Болгарії в останній чверті XIV ст.; з правописною реформою сербської писемності початку XV ст., проведеною Костянтином Костенецьким (граматичний трактат «Сказаніє изъявленно о

писмене^X»; з діяльністю їх учнів та послідовників. В Україні другий південнослов'янський вплив почав позначатися з кінця XIV ст., в основному він був поширений у XV – XVI ст. Цей вплив приніс на українські землі південнослов'янський півустав і південнослов'янську (точніше – середньоболгарську) орфографію.

Розгляд славістичних досліджень, присвячених графіко-орфографічній реформі середньовічної південнослов'янської писемності та її впливу на східнослов'янську правописну практику кінця XIV – першої чверті XVII ст., показав, що ця проблема знайшла всебічне вивчення в працях болгарських та сербських вчених; порівняно добре вона висвітлена в російських дослідників, а українські та білоруські лінгвісти її торкалися лише побіжно.

Розглядаються також основні особливості Євфиміївської реформи, зміст поняття "другий південнослов'янський графіко-орфографічний вплив", а також питання орфографічної норми у відношенні до середньовічної слов'янської, в тому числі й української, писемності. Наголошується на тому, що терміном "*другий південнослов'янський вплив*" у науці прийнято називати поширення традицій тирновської школи книжності та норм Євфиміївської реформи на східнослов'янських землях. Термін був уведений до наукової термінології на початку XX ст. О. Соболевським. Цей термін багатогаспектний, тому для східнослов'янських (зокрема українських) історико-правописних студій пропонується вживати точніший: «*другий південнослов'янський графіко-орфографічний вплив*», оскільки йдеться не тільки про засвоєння певних елементів правил, напрацьованих на Афоні, в Болгарії та Сербії протягом XIV – першої половини XV ст., що переважно базувалися на грецькій та старослов'янській традиціях, але й про запозичення окремих літер.

У другому розділі "Розвиток староукраїнського правопису останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. та роль південно-слов'янських орфограм у становленні його норми" досліджується вживання букв на позначення голосних звуків. Розгляд староукраїнського правопису починається з давньоукраїнського періоду XI – XIII ст. Орфографічна система старослов'янської мови багато в чому не відповідала живій давньоукраїнській мовній системі. Свідоме ставлення давніх русинів до письма призвело до поступових змін старої графіко-орфографічної системи. Правописна система церковнослов'янської мови нових східнослов'янських редакцій, зокрема української, починає складатися з кінця XIII ст. До середини XIV ст. встановлюються більш-менш послідовні графіко-орфографічні норми*. Орфографічні норми давньоукраїнської писемно-літературної мови та давньоукраїнської редакції старослов'янської мови на перших порах стали правописними нормами староукраїнського періоду. Починаючи з кінця XIV – початку XV ст. в староукраїнській конфесійній, а частково і в діловій писемності вироблення узусу відбувається в змаганні та взаємодії двох правописних систем: давньоукраїнської та південнослов'янської. Для староукраїнської орфографії останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. важливою й складною проблемою є саме вживання букв на позначення голосних звуків. Пов'язано це з тим, що в графіко-орфографічній системі використовувалися дублетні букви при передачі одного звука. У передачі приголосних, за винятком декількох звуків, такого розшарування не спостерігалось.

Букви на позначення звука А та його йотації

Звук А в давньоукраїнський період передавався буквою а

---

* Щепкин В.Н. Учебник русской палеографии. — М., 1920. — С. 106.

на початку слів, після твердих приголосних та шиплячих, буквою **А** – після м'яких приголосних; йотований **А** позначався через **Іа** на початку слів та після голосних.

Конфесійні рукописні та друковані пам'ятки

Передача звука А. На початку слів, після твердих приголосних, шиплячих та Ц у конфесійних пам'ятках останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. послідовно за давньоукраїнською традицією пишеться буква **а**: *азь 3 зв., възврататса 11 зв., твориша 11, оудержанїЄ 3 зв., конца 11 зв. (КП 1397 р.)**; *аг҃ль 1, наносить 1, свѣща 20 (ТП 1491 р.); апѣль 191, истазати 15 зв., бѣжаци^М 5, чадо 15, бѣа 73зв. (ПП 1553–1554 рр.); архидїа^К 201, храмѣ 12, дїа 242 зв., ср҃ца 242 (М 1606 р.)*. Проте з початку XV ст. під впливом південнослов'янської орфографії після шиплячих фіксуюється й буква **А**: *алчацаа 114 (ЄМ 90-х рр. XV ст.); предаша 170 (Єв. 40-х рр. XVI ст.); молчати 145 (К 1615 р.)*. Під впливом живомовної м'якості вимови **Ц** відновлюються в XV – XVI ст., хоча й не вживаються послідовно, написання з **А** після відповідної букви: *п'тица 169 (Єв. 1423 р.); кѡнца 113 (ЄМ 90-х рр. XV ст.); Ов'ца 307 зв. (Єв. 40-х рр. XVI ст.)*.

Після м'яких приголосних протягом досліджуваного періоду послідовно за давньоукраїнською традицією вживається буква **А**, проте зустрічається й буква **Іа**: *творашаа 138, цѣа 137 / цѣа 2 (КП 1397 р.); г҃ла 2, манастира 2 зв. / манастириа 2 зв. (ЧМ 1489 р.); врѣма 156, вса 19 зв. / исцѣлахжса 192 (Єв. 40-х рр. XVI ст.); баше 7 зв., кла^Твож 8 / дивлахжж са б зв. (Ап. 1600 р.)*. З початку XVII ст. в цій позиції остаточно закріплюється буква **А**.

Передача йотації звука А. На початку слів послідовно в рукописних пам'ятках пишеться буква **Іа**, але починаючи з XV ст. під дією другого південнослов'янського впливу спорадично наявна й **А**:

---

* Список скорочень назв використаних джерел подано в додатку до дисертації.

языки 156, яже 169 зв. / адите 169 (Єв. 1423 р.); ярославоу 4 зв., ясно 5 / аже 54 зв. (ПП 1553–1554 рр.); јако 84 зв., јакость 86 зв. / арости (ТЦ 1608 р.). У стародруках вживається тільки буква **ѡ**: ярости 19 (Ч 1491 р.); языком 3 (АД 1591 р.); јакости 7 зв. (ЗБ 1618 р.).

Після голосних у конфесійних пам'ятках починають використовуватися, під другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом, написання без йотації – через **а**, які з XVI ст. набувають значного поширення (поруч із передачею йотації через **ѡ**): възлежанїа 134 зв. (Єв. 1423 р.); обрадованнаа 112 (ЄМ 90-ті рр. XV ст.); пісанїа 336 зв. (ЄП 1556–1561 рр.); златосїанно 45 (Анф. 1619 р.).

У староукраїнських конфесійних пам'ятках використання написань **а** без йотації призвело до порушення сформованої давньоукраїнської традиції у вживанні букв **ѡ** і **ѡа**: «**ѡ** писали після приголосної, а **ѡа** – на початку слова та після голосної»*. Буква **ѡа** в позиції після голосних у рукописах майже послідовно вживається тільки до кінця XIV ст., в цей період набувають поступового поширення й написання з **ѡ**: освѣтиша молонья твоја 105 / бжїа 57 зв. (КП 1397 р.). Починаючи з XV ст. перевага вже надається вживанню букви **ѡ** у рукописних та друківаних пам'ятках за правилом середньоболгарської орфографії: обаанью 299 зв. (Пр. 80-х рр. XV ст.); въспинаа 1 (ТП 1491 р.). У XVI ст. середньоболгарська орфограма закріплюється в староукраїнському узусі: доухов'наа 171 зв. (АР 1568 р.); цѣлованїа 305 (ЄУ 1604 р.).

Ділові пам'ятки

Передача звука А. На початку слів, після твердих приголосних, шиплячих та Ц послідовно в діловому письменстві пишеться буква **а**:

---

* Жуковская Л.П. О южнославянском влиянии XIV–XV вв. (На материале проложного Жития Евгения) // Язык и письменность среднеболгарского периода. — М., 1982. — С. 49.

аминь, заставилъ, печать (Гр. 1386 р.); ав'гоуста, громадою, вл'дчца (Гр. 1542 р.); акцы' 1 зв., замькѣ 1, мещанинови 1 (В 1617 р.). Поряд із використанням давньоукраїнської традиції в написанні після шиплячих літери **а** в діловій писемності останньої чверті XIV ст. – початку XV ст. спостерігається певна тенденція поширення середньоболгарського правила – вживання в цих позиціях букви **А**: *подъ галичємъ чагрово* (Гр. 1394 р.); *печать* (Гр. I, 1398 р.); *жаворонковича* (Л 1400 р.); *пана жюржа* (Гр. 1407 р.).

Після м'яких приголосних у досліджуваних актах до кінця XV ст. послідовно пишеться буква **А**: *полами* (Гр. 1383 р.); *оставляю* (Гр. 1490 р.). Традиційні написання продовжуються в кінці XV ст. – третій чверті XVI ст., проте в цій позиції поступово поширюється й вживання букви **Ѧ**. В останній чверті XVI ст. спостерігається чітка зміна традиції у вживанні **А** на **Ѧ**. До кінця цього століття нова орфограма закріплюється в староукраїнському діловому узусі: *взяти, пять, шлахтамъ* (Гр. 1590 р.); *генваря 1, обмовляю^Т 1 зв., сѣдитися 1 зв.* (П 1612 р.).

На місці **А** в актовій писемності зустрічаються також написання букв **є**, **Е**, які з середини XVI ст. набувають більшого поширення: *на посвеще^{не}є* (Гр. 1549 р.); *светого 1 зв.* (Л 1585 р.); *педдеся^Т 3* (ЗВ 1619–1622 рр.). Вони наявні в текстах, писаних носіями північного наріччя української мови.

Передача йотації звуку А. На початку слів буква **Ѧ** в діловій писемності послідовно, за давньоукраїнською традицією, пишеться тільки до реформи Євфимія Тирновського, а в останній чверті XIV ст. починає вживатися буква **А**: *семе^Ѧ асмонови^Ѧ, аковъ* (Гр. I, 1388 р.). Проте південнослов'янська орфограма не поширюється, і з XV ст. остаточно закріплюються традиційні написання з **Ѧ**: *лацко* (Гр. 1467р.); *михайло іачницькій* (Гр. 1542 р.); *іавно 1* (Л 1614 р.).

До кінця XIV ст. вона виходить з ужитку, але іноді її можна зустріти й до кінця XVI ст.: *єст' 191, своємоу 16 зв.* (КП 1397 р.); *триє 48, оумноженіє 310* (Ізм. кін. XV – поч. XVI ст.); *Єѵѳліє 10* (ЄП 1556–1561 рр.).

З кінця XIV ст. в конфесійних рукописах на початку слів та після голосних закріплюється вживання букви Є широкої, проте в цих позиціях зустрічається й е вузька: *Єѳіопіа 90, безаконіЄ 41 / его 209, блѣвеніє 26* (КП 1397 р.). Протягом XV – XVI ст. в більшості пам'яток спостерігається поширення і закріплення нової орфограми, виробленої староукраїнським правописом – Є широка пишеться на початку слів, а після голосних (як і після приголосних) на позначення звука Е використовується е вузька, таке вживання стає унормованим із кінця XVI ст.: *Євдокіма 236, видѣніє 112 зв.* (ЄМ 90-х рр. XV ст.); *Єѵѳліа 9 зв, вѣржемь 9 зв.* (Єв. 40-х рр. XVI ст.); *Єѵѳалскыѧ 141, Оставленіє 140* (К 1615 р.). У стародруках останньої чверті XVI – початку XVII ст. в цих позиціях послідовно пишеться е вузька: *еді-нороднаго 262, восхыщеніє 263* (АІФ 1574 р.); *єсть 3 зв, БОльшое 1 зв.* (ЛІЗ 1607 р.). З початку XVII ст. в друках поширюється орфографічне правило, яке отримало закріплення в рукописних пам'ятках – Є широка пишеться на початку слів, а після голосних вживається е вузька: *Єлемента 7 зв., черное 7 зв.* (ЗБ 1618 р.). Буква Е в позиції на початку слів та після голосних більш властива саме рукописним пам'яткам. Вона фіксується одинично з кінця XV ст., набуваючи значного поширення тільки з початку XVII ст.: *єгип'та 304, бѳосѳасаємоМ 536* (ЄУ 1604 р.).

Ділові пам'ятки

Передача звуку Е. Після приголосних буква е вузька в актовому письменстві послідовно пишеться до кінця першої чверті XVI ст.: *нароженны* (Гр. 1375 р.); *берегѧ* (Гр. 1458 р.); *грошей 249 зв.* (З 1526 р.). З другої чверті XV ст. та до кінця цього століття вона починає

поступатися перед буквою **Е**, яка переважно пишеться в кінці рядків: *печатъ, наше/мѵ* (ГС 1434 р.). На початку XVI ст. написання з **Е** поступово поширюються, а з середини цього століття вживання даної букви набуває панівного становища: *але, день, мещанинѣ* (Гр. 1527р.); *лесѣ 1, чоловікоѣ* (В 1609р.).

Передача йотації звука Е. На початку слів та після голосних в орфографії ділового письменства до кінця XIV ст. за давньоукраїнською традицією пишеться буква **Ю**, хоча зустрічаються й вживання букв **Є** широкої та **е** вузької: *юсмо, оставляемѣ* (Гр. 1394 р.). В XV ст. буква **Ю** вже не фіксується, її остаточно замінює **Є** широка, проте в цих позиціях зустрічається й **е** вузька: *Его, воЕвода / его* (Гр.Ц, 1436 р.); *Єйшишко^х, киЄвѣ* (Гр. 1497 р.). Переважно з другої чверті XVI ст. в цих позиціях буква **Є** широка (до кінця цього століття вона майже виходить з ужитку) замінюється буквою **Е**, яка в актах фіксується з другої чверті XV ст.: *его, привилиевѣ* (Гр. 1527 р.); *ест, воєвиди* (В 1604 р.).

Букви на позначення середньопереднього звука И

У давньоукраїнській мові XI – XIII ст. відбулося поступове зближення й збіг звуків **Ы** з **і** в одному середньопередньому голосному **И**. Цей середньопередній **И** у староукраїнській орфографії з XIV ст. передавався буквами **Ъ**, **Ы** та **И**, які було прийнято писати за етимологією (**Ы** на місці давнього **Ы**; **И** на місці давнього **і**), хоча в пам'ятках зустрічаються й написання з відхиленням від узусу, що відбивали фонетичні особливості живої української мови.

Конфесійні рукописні та друковані пам'ятки

Після приголосних у графіці конфесійних рукописних пам'яток з другої половини XIV ст. поступово відбувається під другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом графемна заміна букви **Ъ** на букву **Ы**, а з початку XV ст. буква **Ы** пишеться вже послідовно (переважно за етимологією): *оуслышана 136 зв.* (Єв. 1423 р.);

восто^чныа 5 зв. (Кн. 1598 р.); нб^сныа 12 зв. (М 1606 р.). У цих позиціях також за етимологією пишеться буква **И**: горести 12 (КП 1397 р.); тем'ниці 213 (Ізм. кін XV – поч. XVI ст.); митропол'скаа 183 (К 1615 р.).

Під другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом у конфесійних пам'ятках із кінця XIV ст. з'являються написання з буквою **Ї** (И) між приголосними. Ця орфограма не набула значного поширення: вдовіцю 131 зв. (КП 1397 р.); галілеискы` 112 зв. (ЄМ 90-х рр. XV ст.); оу^чнікоу 336 (ЄП 1556–1561 рр.); тімО^оєї 415 зв. (КС 1614 р.).

Перед голосними та **Й** у староукраїнських конфесійних пам'ятках послідовно за давньоукраїнською традицією пишеться буква **И**. З кінця XIV ст. в цих позиціях за південнослов'янським правописом починає вживатися й буква **Ї** (И). Ця орфограма набуває значного поширення в XV ст., а в XVI ст. вона закріплюється староукраїнським узусом: гавріиль 206 (ЄП 1556–1561 рр.); лѣкавіи 1 зв. (ОПВ 1588 р.); хр^стіа^нскіи 390 (ЄУ 1604 р.). Буква **Ї** в цій позиції трапляється також після глухих Г, К, Х, шиплячих та Ц.

Після глухих Г, К, Х у конфесійних пам'ятках до кінця XV ст. переважно пишеться буква **И**, а буква **И** наявна тільки одинично: врагы 34 зв., источники 57 / восхитити 12 зв. (КП 1397 р.); недоугы 27 зв., плтьськими 1 (Ч 1491 р.). У пам'ятках першої половини XVI ст. набувають поступового поширення написання з **И**, а з другої половини XVI ст. буква **И** в цих позиціях пишеться вже послідовно, хоча трапляється і **Ь**: никитіа 12, єухиміи 54 / бл҃гымъ 5 (Син. кін. XVI ст.); книги 2 зв., хиба 445 (КС 1614 р.).

Після шиплячих та Ц протягом досліджуваного періоду пишеться буква **И**, хоча з XVI ст. в цих позиціях зустрічається й **Ь**: възложиши 26, Очима 4 зв., безаконніци 51 (КП 1397 р.); божию 1, починають 2 зв., шепта^лци 2 зв. / таємниці 2 зв. (КЦ 1587 р.).

У конфесійних пам'ятках XV – першої чверті XVII ст.

фіксуються непослідовні вживання в іншомовних словах, переважно грецьких, буви **Ѹ**. Іжиця за своєрідністю нашої фонетики передає середньопередній звук **И**, на відміну від південнослов'янських та інших східнослов'янських мов: *сврѣанинь 148* (Єв. 1423 р.); *монсеѠмъ 2* (ОПВ 1588 р.); *Ѡвѣтскій 85 зв.* (МС 1608 р.).

Ділові пам'ятки

Після приголосних в актовій писемності до першої чверті XV ст. переважає вживання букви **Ѹ**, хоча в цей період зустрічається й **И**: *болоты, внучаты / быбельскыи* (Гр. 1378 р.); *вынимаа* (Гр. 1421 р.). З другої чверті XV ст. буква **Ѹ** під другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом повністю замінюється графемою **И**: *вызнаваю* (Гр. 1467 р.); *злы^м 215 зв.* (З 1554 р.); *кривды 1* (Гр. 1605 р.). Буква **И** переважно фіксується за етимологією: *листь* (Гр. 1388 р.); *горо^дничии* (Гр. 1467 р.); *михаиловичѠ* (Н 1508 р.); *ничого 1* (Л 1614 р.).

Перед голосними та **Й** у пам'ятках останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. за давньоукраїнською традицією вживається буква **И**, рідше – **И**: *литовьскыи, тыѢ* (Гр. 1375 р.); *панѢ лобѢньскыи, луцкыи, подоланскыи* (Гр. 1458 р.); *выеха^л 1, нико^лскыи 1 зв.* (П 1598 р.); *по^дданые 1* (В 1609 р.). Проте в староукраїнській діловій писемності в останній чверті XIV ст. – першій половині XV ст., у другій – третій чверті XVI ст. засвідчено декілька випадків використання середньоболгарської орфограми, за якою перед голосними та **Й** вживається буква **И** (**И**): *болшій* (ГС 1434 р.); *кїѢ^вскыи* (Гр. 1549 р.).

Після глухих **Г**, **К**, **Х** у правописі ділових пам'яток останньої чверті XIV ст. послідовно пишеться буква **И**: *многѣ, иванѢ несвизскыи, хитрости* (Гр. 1388 р.). З кінця XIV ст. ця послідовність поступово порушується і починають відновлюватися давньоукраїнські написання з **Ѹ** (вони орфографічно передаються через **И**), які вживаються майже паралельно з **И**: *рускыи, хитрости / великѣи* (Гр. I 1398 р.);

лѣцкии, конюхи / свѣдкы (Гр. 1458 р.). З другої половини XV ст. буква **Ы** в цій позиції майже вилучається з ужитку, і з цього часу в староукраїнському узусі закріплюються написання з **И**: *мо^лдав'скиѣ* (Гр. 1472 р.); *згину^ли* (Л 1534 р.); *прихилаючи 1 зв.* (Гр. 1602 р.).

Після *шиплячих та Ц* актові пам'ятки з кінця XIV ст. і майже до середини XVI ст. послідовно засвідчують давньоукраїнські написання з буквою **И**: *оужитки, грошии, границы* (Гр. 1391 р.); *чинимъ, оуслышитъ, циганомъ* (ГС 1434 р.); *потвержиємъ, будѣчимъ, дипломата^вши* (Л 1534 р.). Такі написання домінують і в наступному періоді, проте починає писатися також і буква **Ы**, яка в цій позиції помітно поширюється з останньої чверті XVI ст.: *ѡживаль 1 зв., ѡрочища 1, че^рници 1 / мо^цы 1 зв.* (П 1598 р.).

Букви на позначення звуку **ї** та його йотації

У давньоукраїнському узусі звук **ї** передавався буквами **Ї** (И), **И**, **Ъ** і дуже рідко – через **V**. Буква **Ї** писалася на початку власних імен, а також, головним чином, після голосних та в кінці рядків, літера **И** – в інших позиціях у слові, але з XIII ст. вона могла позначати звук **ї** перед йотованими та середньопередній **И** після приголосних.

Конфесійні рукописні та друковані пам'ятки

Передача звуку **ї**. На початку слів у власних назвах іншомовного походження староукраїнська орфографія конфесійного письменства успадкувала давньоукраїнську традицію писати букву **Ї** (И): *земля іЄрданьська 57 зв.* (КП 1397 р.); *іѸ х̄а 2* (ТП 1491 р.); *іудейськихъ 229* (ЄП 1556-1561 р.); *іпполіта 202* (М 1606 р.). Буква **И** вживалася на початку слов'янських слів: *исцѣлил 19* (Ч 1491 р.); *искѡсненъ 3 зв.* (ЧМ 1489 р.); *исповѣданіє 281* (ПП 1553-1554 рр.); *иждивеніємъ 1* (КС 1614 р.).

Перед голосними та Ъ у правописі конфесійних рукописних пам'яток послідовно до останньої чверті XIV ст. пишеться за давньоукраїнською традицією буква **И**. З кінця цього століття спосте-

рігається поширення під дією другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу написань з буквою **Ї** (I): *обновленія* (КП 1397 р.). У XV ст. немає однастайності у вживанні букв **И**, **Ї** в цій позиції, проте вже до кінця століття поступово виробляється правило писати перед голосними та **Й** букву **Ї**, яке закріплюється в XVI ст. в правописі рукописних та друкованих пам'яток: *митрополіи 1* (СВ 1509 р.); *в'ченія 165* (АР 1568 р.); *любовію 4 зв.* (УМ поч. XVII ст.).

Після приголосних у досліджуваних конфесійних пам'ятках до останньої чверті XVI ст. вживається буква **Ѣ**, яка переважно пишеться на місці етимологічного **Ѣ** у наголошених і ненаголошених складах: *двѣ 2, сѣло 29 зв., терпѣти 3; дѣла 216 зв., о заповидѣ 70, злодѣи 208* (ЧМ 1489 р.). З другої половини XVI ст. **Ѣ** також вживається за традицією, але вже не так послідовно, як у попередній період. В останній чверті XVI – першій чверті XVII ст. зустрічаються написання букви **Ѣ** проти етимології на місці **Є**, **И** (I). Однак такі написання не були нормою загального правописного узусу, а відбивали окремі фонетичні та морфологічні особливості говорів староукраїнської мови. Також не отримали закріплення в правописі вживання букв **Є**, **И** на місці етимологічного **Ѣ**.

Передача йотації звуку і. На початку слів у конфесійних пам'ятках досліджуваного періоду послідовно засвідчується буква **И** зі спіритусом: *имь 3* (КП 1397 р.); *ихь 26* (Ч 1491 р.); *имь 206 зв.* (ЄП 1556–1561 рр.); *ихь 4* (Кн. 1598 р.); *имь I зв., ихь II* (ЄУТ 1619 р.).

Після голосних у рукописах до кінця XIV ст. вживається буква **Ю**: *своємь 73 зв.* (ЄЛ др. пол. XIV ст.), а з кінця XIV ст. в цій позиції поширюється буква **Й**, яка майже послідовно писалася в рукописах та друках до кінця першої чверті XVII ст.: *гнѣвомь своїмь 3* (КП 1397 р.); *мѣре нѣса марій 1* (ТП 1491 р.); *гаврійль 112 зв.* (ЄМ 90-х рр. XV ст.); *оочищеній 188 зв.* (Єв. 40-х рр. XVI ст.);

оу правовѣрїи 1 зв. (КЦ 1587 р.); въ размышленїи 51 (УМпоч. XVII ст.).

Ділові пам'ятки

Передача звука і. На початку слів в актах у власних назвах іншомовного походження пишеться буква Ї: іωїу (Гр. 1378 р.), іс 210зв. (З 1411 р.), іс (З 1554 р.), івана 1 (П 1612 р.); у слов'янських словах – И: изрушистаа (Гр. 1388 р.), има (Л 1488 р.), инокъ 1 (П 1598 р.), иїших 1 (Гр. 1602 р.).

Перед голосними та Й у грамотах послідовно за давньоукраїнською традицією до останньої чверті XIV ст. переважно пишеться И: василии (Гр. 1388 р.). З початку XV ст. і до середини цього століття писарі відходять від традиції і майже послідовно за середньоболгарською нормою в цих позиціях вживають букву Ї: братїи (Гр. II, 1436 р.). З середини XV ст. спостерігається повернення до традиції, яка закріплюється в XVI ст.: благословенїа (Гр. 1590 р.); гедиона (С 1600 р.).

Після приголосних у досліджуваних текстах грамот до початку XVI ст. переважно пишеться буква Ъ за етимологією в наголошених і ненаголошених складах: дѣти, менѣ, мгѣ, свѣдоцтвѣ (Гр. 1467 р.). У першій половині XVI ст. буква Ъ втрачає панівне становище, а з середини XVI ст. вона вживається лише спорадично, поступаючися місцем перед буквою є вузькою, рідше – Е: векомъ, поведати, светого (Гр. 1590 р.), що є відбиттям північноукраїнської фонетики. У цих актах не отримали закріплення написання букви И на місці етимологічного Ъ.

Передача йотації звука і. На початку слів у діловому письменстві протягом останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. послідовно засвідчується буква Ї: іхъ (Гр. 1375 р.); їмъ (Гр. 1407 р.); їм (Л 1534 р.); їх 1 (Гр. 1605 р.).

Після голосних вживання букви И спостерігається до другої половини XV ст., майже паралельно з Ъ (вона поширена переважно до початку XV ст.): объѣздомъ (Гр. 1378 р.); своїмъ (Гр. II, 1398 р.);

моймъ (ГС 1434 р.). З середини XV ст. в досліджуваних актах, написаних переважно на терені північноукраїнських говорів, буква И у цій позиції починає поступатися місцем перед буквою Є широкою, а згодом – є вузькою та Ё.

Букви на позначення звука О

У давньоукраїнському узусі поступово складається правило вживання букв для передачі звука О: **Ѡ** або О широко (часто її передавали як о маленьку зі звательцем) писали на початку слів та складів; о вузьку – після приголосних. Вживали також **Ѡ** в прийменнику **ѠТ** та в лігатурах у словах, які починалися з **ѠТ**-. Звук О передався також і через **Ъ** (розглянемо тут і передачу звука Е через **Ъ**).

Конфесійні рукописні та друковані пам'ятки

На початку слів у правописі конфесійних пам'яток кінця XIV – XVI ст. перевага надається вживанню букви **Ѡ**, проте використання О широкої також наявне: *Ѡбаче 53 зв.* (КП 1397 р.); *Ѡбѣцанъ 7 / Основана* (ПП 1553-54 рр.); *Ѡбачимо бзв., Ѡдны 7 / Ѡбачиѣ 6* (АХФ 1598 р.). У першій чверті XVII ст. закріплюється вживання букви **Ѡ**: *Ѡживе 275* (ЄУ 1604 р.).

Після голосних протягом досліджуваного періоду в рукописних конфесійних пам'ятках майже послідовно пишеться **Ѡ**, а О широка наявна тільки спорадично: *ЄфиѠплене 97, сиѠньскыя 64 зв. / сѠнь 65 зв.* (КП 1397 р.); *ан'тиѠхїаниѣ 135, іѠрданьскоуж 144 / іѠсифъ 137 зв.* (Єв. 1423 р.); *геѠргїа 13, преѠсцїенныѣ 7 / феѠдора 26* (Син. кін. XVI ст.); *во ханаѠнѣ 86 зв., ѠараѠнѣ 84 зв., ѠараѠнѣ 85* (ТЦ 1608 р.). Ця тенденція спостерігається і в інкунабулах кінця XV ст.: *іѠрдань 2, фарисеѠмъ 20, фараѠноу 2* (ТП 1491 р.). Проте в друках останньої чверті XVI ст. перевага надається використанню О широкої: *преѠсцїеннаго 260, приѠбрацѣ 261 зв.* (АІФ 1574 р.). Буква **Ѡ** знову починає поширено вживатися в першій чверті XVII ст.

Після приголосних у конфесійному письменстві переважно вживається **О** вузька: *тобою 11 зв.* (КП 1397 р.); *повѣліа 20 зв.* (ТП 1491 р.); *плодоу 205* (ЄП 1556–1561 рр.); *дер'жав'ствовати 11 зв.* (М 1606 р.).

Під дією другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу в кінці XIV ст. після приголосних починають вживатися букви **Ѡ**, **Ѧ** широка. Вони поширені в рукописних пам'ятках XV – XVI ст., проте **Ѧ** широка зустрічається лише в цей період і вживається іноді частіше за **Ѡ**: *кѡнца 113, неплѡдна 111 зв. / беспѡрѡчна 111 зв.* (ЄМ 90-х рр. XV ст.); *бѡлшой 292, добрыи 338, тѡбѣ 230* (ЄП 1556–1561 р.). З кінця XVI ст. писарі використовують тільки **Ѡ**: *инѡка 23, помиловѡ 4 зв.* (Син. кін. XVI ст.); *кѡторый 281, кѡторѡе 281* (ЄУ 1604 р.). У стародруках буква **Ѡ** після приголосних усередині слів переважно фіксується в пам'ятках кінця XV ст.: *радѡсть 19* (Ч 1491 р.), а в останній чверті XVI ст. перевага надається вживанню букви **Ѧ**: *вѡсточнымъ 6, ѡповѣдати 6 зв. / поѡдають 7* (АХФ 1598 р.). У першій чверті XVII ст. переважають написання з **Ѡ**: *възѡпїеѡ 45, слѡве 45 / слѡвъ 8 зв.* (ЗБ 1618 р.).

Після приголосних перед виносними літерами в конфесійних пам'ятках протягом XV – першої чверті XVII ст. переважно пишеться буква **Ѡ**: *горѡѡ 81 зв.* (ЧМ 1489 р.); *препѡѡбнаго 101 зв.* (ПП 1553–1554 рр.); *кїновїатѡѡ I, прѡѡа 2 зв.* (КС 1614 р.).

З давньоукраїнського періоду в староукраїнських пам'ятках, вживаються також, хоча й непослідовно, такі букви: **Ѧ** "очна" з крапкою всередині, особливо в слові *око*, звідкіля й назва букви: *Ѧброкъ 1 зв., Ѧкрѡтивса 7 зв., Ѧче 2 зв; геѦргїа 87, сеѦиѦн 4 зв.* (ЧМ 1489 р.); **Ѧ** подвійна (**ѦѦ**): *ѦѦчи 132 зв., ѦѦчийма 36 зв., ѦѦчіщенїи 181 зв., кровѡѦѦчивъ 36* (Єв. 40-х рр. XVI ст.); при написанні слів з коренем **крест-** у букву **Ѧ** вписували хрест прями́й або скісний: *Ѧкрѡтъ 139* (Єв. 1423 р.); *Ѧкрѡтъ 348* (К 1615 р.).

У досліджуваних конфесійних пам'ятках у префіксах поширені написання Ъ на місці О: *възмѣщенє* 122 зв. (КП 1397 р.); *възрадоваса* 113 зв. (ЄМ 90-х рр. XV ст.); *съкращати* 261 (АІФ 1574 р.); *въскрѣніє* 304 (ЄУ 1604 р.). Всередині слів Ъ на місці О зустрічається рідко, більш поширене вживання Ь на позначення звука Е: *рождьствѣ* 112 (ЄМ 90-х рр. XV ст.); *иночьскаго* 23 зв. (ПП 1553–1554 рр.); *смысльнымъ* 2 (ЗБ 1618 р.).

Під дією другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу в правописі пам'яток поширені написання Ъ, Ь після плавних Р, Л, проте вони не були закріплені староукраїнським узусом: *плъза* 19, *ѡвръси* (Ч 1491 р.); *выплънилѣса* 212, *ѡдръжаль* 336зв., *тръжище*^х 312 (ЄП 1556–1561 рр.); *длъжника* 365 зв., *задръжани* 400 (ЄУ 1604 р.).

Ділові пам'ятки

На початку слів в актових джерелах до кінця XV ст. переважає вживання букви Ѡ поряд із О широкою, а з XVI ст. написання з Ѡ унормовуються: *ѡсващины* (Гр. 1389 р.); *ѡстрѡзского* (Гр. 1458 р.); *ѡписано* (П 1551 р.); *ѡбычаю* 1 (Гр. 1605 р.).

Після голосних у грамотах послідовно пишеться буква Ѡ: *іѡїу* (Гр. 1378 р.); *симѡна* (Гр.І, 1436 р.); *гѡѡргия* (Гр. 1590 р.); *иѡсиѡ* 1 (Гр. 1605 р.).

Після приголосних, а також перед виносними буквами послідовно пишеться буква Ѡ вузька: *ведомо*, *сыро*^м (Гр. 1383 р.); *жаловали*, *ѡсобною* (Гр. 1422 р.); *жодали* 1, *печерского* 1, *способо*^м 1 (П 1598 р.); *пиво* 1, *великодне*^м 3 (ЗВ 1619–1622 рр.). У деяких пам'ятках зустрічається й буква Ѡ: *хѡцю* (Гр.І, 1398 р.); *рождества* (Гр. 1542 р.); *поѡѡсводзю* 1 (Гр. 1602 р.).

Букви на позначення звуку У та його йотації

У давньоукраїнському узусі різних часів звук У передавався буквами ОУ, ѿ, У, Ж. Диграф ОУ вживався на початку слів, після голосних та твердих приголосних; літера У після приголосних; ѿ в давніх текстах писалася зрідка, переважно в кінці рядків. Йотований У після м'яких приголосних та Й передавався буквами Ю, ЪЖ (Під йотацією умовно розуміємо й вживання букв на позначення м'якості приголосних). Букви Ж, ЪЖ вживалися тільки до кінця XI – початку XII ст.

Конфесійні рукописні та друковані пам'ятки

Передача звуку У. На початку слів у конфесійних пам'ятках останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. переважно вживається диграф ОУ: *оуповаєть* 26 (КП 1397 р.); *оубоги*^х 224 (ЧМ 1489 р.); *оумѣдряюца* 232 (ОПВ 1588 р.); *оумышлена* 137 (УМ поч. XVII ст.). Спорадично зустрічається в цій позиції й буква ѿ: *ѿморіша* 131 зв. (КП 1397 р.); *ѿтврѣдилъ* 28 (Ч 1491 р.); *ѿязвленъ* 69 (МС 1600 р.).

Після голосних у конфесійних рукописних та друкованих пам'ятках досліджуваного періоду послідовно за давньоукраїнською традицією пишеться ОУ, хоча поодинокі трапляється й вживання ѿ: *пооучитса* 2 (КП 1397 р.); *наоучи* 20 зв. / *къ саѣлоу* 1 (ТП 1491 р.); *неоувадаюѣа* 297 (ЄУ 1604 р.). У стародруках, на відміну від рукописів, приблизно з 10-х років XVII ст. друкарі переважно замінили сполуку ОУ на ѿ: *наѣкъ* 1 (ЄУТ 1619 р.).

Після приголосних *усередині та в кінці слів* у рукописах XIV ст. та до останньої чверті цього століття писалася буква У. В наступний період писарі замінили її сполукою ОУ, яка послідовно вживається до кінця XVI ст.; в текстах також можна зустріти У: *застоупникъ* 4, *славоу* 26 / *заступит ма* 4 зв. (КП 1397 р.); *вѣроую* 187, *видіахоу* 9 зв. / *глубину* 203 зв. (ЧМ 1489 р.); *живоуцимъ* 69, *ѿцоу* 273 / *т'роакую* 118 (АР 1568 р.). У першій чверті XVII ст. диграф ОУ в цих позиціях

переважно замінюється буквою **ѿ**, між тим вживання **ОУ** ще досить часте: *мѡдрости 294*, *почаѣкѡ 279* (ЄУ 1604 р.). У друках **ОУ** в цих позиціях послідовно пишеться тільки в інкунабулах кінця XV ст.: *пагоубно 1*, *ГОРКОМОУ 21* (ТП 1491 р.); в останній чверті XVI – першій чверті XVII ст. перевага надається вживанню **Ѹ**: *мѡдрѣ 1 зв.*, *вѣкѡ 3зв.* (ОІ 1598 р.); *бѡрливый Ѹ*, *языкѡ 7 зв.* (ЗБ 1618 р.).

З XV ст. в конфесійних пам'ятках під другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом відновлюється вживання букви **Ж**, яку писарі та друкарі використовували тільки як графічний знак: *глѣбинѣ 20* (ТП 1491 р.); *звѣздѣ 446 зв.* (ПП 1553–1554 рр.); *вѣрѣю 294 зв.* (ЄУ 1604 р.). У досліджуваних стародруках останньої чверті XVI ст. – першої чверті XVII ст. майже не вживається буква **Ж**, вона поширена тільки в КС 1614 р.: *бждемо 445*, *зжбы 9*, *ржкама 2*.

Передача йотації звука У. На початку слів, після голосних та м'яких приголосних у конфесійних пам'ятках останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. переважно пишеться буква **Ю**: *юность 28*, *млѣтїю 28*, *волю 28 зв.* (Ч 1491 р.); *юность 2 зв.*, *рѡскѡю 1 зв.*, *землю 1 зв.* (КЦ 1587 р.); *южныѣ 85 зв.*, *воиньствѡють 84 зв.*, *всю 85 зв.* (ТЦ 1608 р.). Під впливом середньоболгарської орфографії в рукописних пам'ятках з XV ст. йотація звука **У**, поруч з **Ю**, стала передаватися також через букву **Ж**: *моєж 113 зв.* (ЄМ 90-х рр. XV ст.); *великож б зв.* (ПП 1553–1554 рр.); *клатвож 8* (Ап. 1600 р.). У стародруках буква **Ж** в цій позиції наявна тільки в інкунабулах кінця XV ст.: *божса 1* (ТП 1491 р.); *твОєж 19* (Ч 1491 р.). У пам'ятках наступного періоду вона майже не фіксується.

Ділові пам'ятки

Передача звука У. На початку слів у діловій писемності до кінця першої чверті XVI ст. переважно пишеться **ОУ**: *оуспѣнїе* (Гр. 1378 р.); *оуслышиѣ* (Гр. 1422 р.); *оуцѣдрити 10 зв.* (Н 1518 р.), а з другої

чверті цього століття відбувається заміна ОУ на Ѣ, яка в цій позиції з'являється з XV ст.: *ѡмощили* (Гр. 1527 р.); *ѡживши 1* (Л 1585 р.); *ѡподабанья 1* (Л 1614 р.).

Після голосних у грамотах XV – першої половини XVI ст. пишеться сполука ОУ, хоча іноді можна зустріти й Ѣ: *праоуноучатомъ* (Гр. 1407 р.); *добро волнеоутоє* (Гр. 1542 р.). З середини XVI ст. відбувається заміна ОУ на Ѣ: *на три сорокоѡстоѡ* (Гр. 1549 р.); *на заѡтра* (С 1619 р.).

Після приголосних усередині та в кінці слів в актовій писемності останньої чверті XIV ст. послідовно використовується традиційне вживання букви У: *кнаѡ корибуть, написаному* (Гр.І, 1393 р.). Найявна в цей період і сполука ОУ, вживання якої збільшується в першій половині XVI ст.: *застоупніка 10, книгоу 3зв.* (Н 1518 р.), а з середини цього століття вона виходить з ужитку. З початку XV ст. в цій позиції починає використовуватися буква Ѣ. Її вживання набуває панівного становища з середини XV ст. та до середини XVI ст.: *порѡшилъ, нашѡмѡ* (Гр.ІІ, 1436 р.); *трѡды 10, поманѡ 12* (Н 1518 р.). Проте з другої половини XVI ст. писарі знову повертаються до традиційних написань з У, але Ѣ також поширена: *кгруѡты 1, намеѡтнику 1зв.* (Л 1582 р.); *буѡмистръ, сторону* (Л 1610 р.).

Передача йотації звука У. На початку слів після голосних та м'яких приголосних у діловій писемності пишеться буква Ю: *юрьевыѡ, имаю, село конюхи* (Гр. 1458 р.); *поѡ юрѡздыщю 9, киеѡскую 1 зв., неприателю 1* (УСК кін. 60 – поч. 70-х рр. XVI ст.); *поѡ юриѡдыщыѡ 3 зв., проѡбою 3 зв., ѡчиню 3* (Л 1608 р.). Буква Ж в цій позиції трапляється тільки в деяких молдавських грамотах XV ст.: *вѡрож, помощѡж**.

---

* Українські грамоти XV ст. Підготовка тексту, вступна стаття і коментарі В.М. Русанівського. — К., 1965. — С. 19.

Висновки

Проведене порівняльно-історичне та статистичне дослідження староукраїнської графіко-орфографічної системи останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. в передачі голосних звуків виявило, що з останньої чверті XIV ст. починається свідомий процес унормування староукраїнського графіко-орфографічного узусу, який проходить протягом століть (до 1619 р.) в змаганні та взаємодії двох правописних систем: давньоукраїнської та південнослов'янської. У староукраїнському конфесійному письменстві це призвело до вироблення на кінець XVI – початок XVII ст. більш-менш унормованої системи правопису, що складалася з орфограм давньоукраїнських, нових староукраїнських (напрацьованих у XIV – XV ст. і закріплених в XVI ст.) та південнослов'янських. Орфографічна система ділової писемності, ґрунтуючись на давньоукраїнських орфограмах, розвивалася протягом досліджуваного періоду поступово і майже самостійно.

Вивчення правопису староукраїнських пам'яток засвідчило, що другий південнослов'янський графіко-орфографічний вплив позначався з кінця XIV ст. і тривав до XVII ст. включно, проте він не зробив генералізуючого впливу на наш традиційний правопис. Південнослов'янська орфографія не була механічно перенесена до правопису староукраїнських пам'яток. На українському ґрунті вона зазнала значної трансформації. Південнослов'янський вплив безпосередньо відчувається саме в конфесійних пам'ятках. На правописі ділової писемності він суттєво не позначився, лише частково вплинувши на графіку.

Дослідження показало, що до кінця XVI – початку XVII ст. в староукраїнському правописі склалися загальні графіко-орфографічні норми як спільні, так і окремі для конфесійного та ділового письменства. У граматиках Л. Зизанія (1596 р.) та М. Смотрицького (1619 р.) кодифіковано правописний узус конфесійних пам'яток

кінця XVI – початку XVII ст., але було взято до уваги й правописну практику світського (ділового) письменства.

**Основні положення дисертації викладені
в таких публікаціях:**

1. Відбиття другого південнослов'янського впливу в правописному узусі українських пам'яток XVI ст. //Тези доп. наук.-практ. конф. "Писемні пам'ятки східнослов'янськими мовами XI – XVIII ст." – Київ-Слов'янськ, травень, 1993. – С. 77-81.

2. Поєднання палеографічного та правописного аналізу при вивченні писемної системи староукраїнських пам'яток //Тези міжнар. наук. конф. "Наукова бібліотека в сучасному соціокультурному контексті". – Київ, жовтень, 1993. – Ч.1. – С. 89-91.

3. До історії вивчення українського правопису XIV – поч. XVII ст. //Тези доп. і повід. наук. конф. "Мовна дійсність в Україні: Проблеми і перспективи". – Вінниця, травень, 1994. – С. 81-83.

4. До історії вивчення т.зв. другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу //Писемні пам'ятки східнослов'янськими мовами XI – XVIII ст. – Київ, 1995. – Вип. 2: Матеріали наук. конфер. пам'яті Лідії Петрівни Жуковської. – С. 249-252.

5. Відбиття так званого другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу в правописі антропонімів Синодика кінця XVI ст. //Мовознавство, 1995. – № 6. – С. 47-53.

6. Букви на позначення голосних звуків у граматиках Л.Зизанія та М.Смотрицького //Актуальні проблеми граматики. Збірник наукових праць. – Київ-Кіровоград, 1996. – Вип. 1. – С. 8-12.

Гнатенко Л.А. Староукраинское правописание последней четверти XIV – первой четверти XVII вв. в связи с проблемой второго южнославянского графико-орфографического влияния (Буквы для обозначения гласных звуков).

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01. – украинский язык, Институт украинского языка НАН Украины, Киев, 1997.

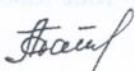
Защищается рукопись, в которой в сравнительно-историческом и статистическом аспектах исследуется становление староукраинского графико-орфографического узуса в обозначении гласных звуков в религиозных и деловых памятниках последней четверти XIV – первой четверти XVII вв. на основе взаимодействия двух правописных систем: древнеукраинской и южнославянской. Установлено, что к концу XVI – началу XVII вв. в староукраинском правописании сложились графико-орфографические нормы, общие и индивидуальные для конфессиональной и деловой письменности.

Gnatenko L.A. Old Ukrainian spelling referred to the last quarter of XIV-th – the first quarter of XVII-th century in connection with the problem of South Slavonic graphical and orthographical influence (letters for transmission of vowels).

Presentation of thesis for a candidate degree of philological sciences on speciality 10.02.01 – Ukrainian language, Institute of Ukrainian language of NAS of Ukraine, Kyiv, 1996.

The manuscript is defended on comparative and historical and statistics aspects investigated relatively to Old Ukrainian graphical and orthographical usage, to transmit vowels sounds religious and business relics dated back to the last quarter of XIV-th – the first quarter of XVII-th century on the basis of interaction of two spelling systems, Old Ukrainian and South Slavonic. It is established that at late XVI-th – and early XVII-th century the graphical and orthographical norms common and individual for confession and business were adopted.

Ключові слова: буква, звук, орфографія, правопис, другий південнослов'янський графіко-орфографічний вплив.

Підписано до друку 03.01.97р. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 1,1. Обл.-вид. арк. 1,14.
Тираж 100. Зам. 2.

Відділ оперативної поліграфії
Центру "Міжнародна освіта"
227-12-75, 227-37-86

430924

AB 36.575